

være forlaget Fremad taknemmelig for valget af Jan Jelineks bog: *De første mennesker*. Den tjekkiske antropolog Jan Jelinek har tidligere erhvervet sig et navn ved værdifulde afhandlinger, bl. a. om den vigtige palæolitiske fundplads Dolni Věstonice. Hans omfattende indsigt i navnlig de østeuropæiske fund fra den palæolitiske tid skulle umiddelbart borge for kvaliteten af denne omfattende og rigt illustrerede oversigt.

Bogen er delt i fire hovedafsnit, hvoraf det første beskæftiger sig med den biologiske evolution frem til det tidspunkt – for 40.000 år siden – hvor homo sapiens viser sig. Derefter følger oversigter over de palæolitiske menneskers redskabskultur, deres bosættelsesmønstre og deres kunstneriske frembringelser: hulemalerier, skulpturer etc. Desværre er kvaliteten af disse fire afsnit meget uegal. Gode og klare overblik får man i afsnittene om den biologiske udvikling (skrevet i samarbejde med Z. Mazáková) og den palæolitiske kunst. Svagere er derimod afsnittene om teknologien og bosættelsesmønstret, hvor man bl. a. savner de økologiske helhedssynspunkter, som navnlig det sidste årtis forskning har været præget af. Manglerne afhjælpes dog af den overvældende billedrigdom. Bogen rummer mere end 800, som regel gode, illustrationer – en sand guldgrube for den, der ønsker et indblik i det ofte vanskeligt tilgængelige, østeuropæiske materiale.

Bogens danske bearbejdelse fortjener dog et par ord med på vejen. Oversættelsen er foretaget fra tysk og bærer tydeligt præg deraf i form af talrige germanismer og urimeligt tunge sætningskonstruktioner. Også den faglige bearbejdelse skaber mange steder unødvendige forståelsesproblemer, specielt for den læge læser. Bl. a. er de definitioner, der findes i bogens leksikon over fagudtryk, ikke bragt i overensstemmelse med selve hovedteksten. Alt i alt er der dog grund til at være tilfreds med udgivelsen, hvis sjældent rige billedudvalg og fyldige litteraturliste formidler kendskabet til et ofte nyt og fascinerende fundstof fra menneskeslægtenes første årmillioner.

Jørgen Jensen

OLDTID OG MIDDELALDER

Erik Hallager. The Mycenaean Palace at Knossos. Evidence for Final Destruction in the III B Period. Medelhavsmuseet. Memoir I. Stockholm 1977. 120 s. ill.

Erik Hallagers arbejde går ud fra den thesis, at Knossos eksisterede som palads og administrativt centrum endnu i perioden LM III B, det 13. årh. f. Chr., således at de mykenske Linear B-regnskabstavler i ler, der bevarede ved brænding under paladsets ødelæggelse, får samme datering som tavlerne fra fastlandet. Kan teorien bevises, er der banet vej for ændrede vurderinger af forholdet mellem bronzealderens 2 vigtigste kulturer i Grækenland, den minoiske og den mykenske. Af de fleste forskere – omend med markante undtagelser – placeres Knossos-paladsets centrale mykenske fase i LM II/III A med ødelæggelse i det 14. årh. f. Chr., mens LM III B-keramikken, kendt fra begrænsede afsnit af bygningen, henføres til en slags slumstormer-beboelse (»squatters«) – uden præg af paladskultur og til en vis grad sidestillet med fundene fra geometrisk tid (9.-8. årh.) og senere.

Hallagers bog er veldisponeret og informativ, vidner om dyb indsigt i sen minoisk og mykensk paladskultur og stor udgravningserfaring. Finest forekommer hans iagttagelser omkring Knossos-paladsets overgang fra minoisk religiøs til mykensk administrativt centrum og hans sammenligninger med egne udgravninger i Chania på Vestkreta.

I stedet for Arthur Evans' endelige publikation af Knossos-udgravningen, *The Palace of Minos*, foretrækker Hallager med rette de foreløbige publikationer (BSA 1900-1905) og udgravningsdagbøgerne, ført af Evans og hans assistent Duncan Mackenzie. Af betydelig videnskabelig værdi er offentliggørelsen af Evans' upublicerede udgravningsfotografier i Ashmolean Museum, specielt fra paladsets vestfløj. Denne indtager en central plads i

Hallagers undersøgelser på grund af fund af såvel Linear B-tavler (bl. a. i magasinrummene) som af hele LM III B-vaser, de sidste især fra en gravning i 1878 ved grækeren Kalokairinos.

Vestfløjens magasinrum har spor efter flere brandødelæggelser og ombygningsfaser. Ved den seneste overdækkes de nedsænkede stenkister, beregnet til olieopbevaring; i korridoren sker det ved et overliggende stenflisegulv og i flere magasinrum, bl. a. rum 13, som Hallager specielt støtter sig til, ved omdannelse til mindre kister. Fundene under korridor-gulvet og under de små, øvre stenkister i rum 13 skulle således være forseglede keramikdepoter og ud fra Hallagers materialefremlæggelse daterbare til LM III A. En tilsvarende datering mener Hallager at kunne give en ombygning af paladsets vestfacade og dermed påvise en så betydelig samtidig byggeaktivitet i denne del af vestfløjen, at det måtte dokumentere fortsat paladskultur. Ødelæggelseslaget over flisegulvet med sit indhold af Linear B-tavler må være senere end depoterne under gulvet; det dateres til LM III B især under henvisning til Kalokairinos' keramikfund.

Efter min opfattelse skæmmes Hallagers undersøgelse af 3 forhold. 1) De gamle udgravninger i vestfløjen er ikke pålidelige. Kalokairinos' fund er ustratificerede, de nøjagtige fundsteder ukendte og fundområdet stort; det omfatter ikke blot magasinrumsblokken, men hele vestfløjen og måske også tilgrænsende områder. Bronzealderkeramikken fra Evans' udgravning i magasinerne er – som også Hallager påpeger – i de fleste tilfælde sammenblandet med yngre fragmenter på grund af senere aktivitet i området og utilstrækkelig kontrol med udgravningsmaterialet. Heller ikke fundene under korridor-gulvet og nederst i rum 13 kan med sikkerhed betegnes som forseglede depoter. Ifølge fig. 9 synes korridor-gulvet ikke intakt ved Evans' udgravning og ifølge fig. 10 har det såkaldt forseglede LM III A-depot nedenunder indeholdt geometrisk keramik (fig. 10 midten th.). Mervyn Pophams tidligere undersøgelse vækker desuden formodning om sammenblanding af materiale fra korridoren og rum 13 ved skår fra samme skål i begge fundkasser (Popham, *The Destruction of the Palace at Knossos*, s. 52 f. Sammesteds nævnes endnu et geometrisk skår).

2) Hallagers oplysninger står ikke altid for nærmere prøvelse. Et enkelt eksempel. I diskussionen om datering af keramikken fra magasinrum 5 (s. 30) inddrager han et fragment, der af Evans benævnes *Late Palace Style*; men ifølge Evans' note book (fig. 14) er det et fresco-fragment, hvorved begrebet »*Late Palace Style*« ændres afgørende.

3) Behandlingen af moderne udgravninger i Knossos-området er for ringe. Ved diskussionen om vestfacadens konstruktionsfaser (s. 44 f.) viser Hallager ukendskab til Sinclair Hood's nye resultater (*Archaeological Reports 1973-74*, s. 34), hvorefter vestfacaden (og vestfløjen som helhed) blev bygget – og ikke ombygget – i sen MM III. Hallagers ombygningsteorier for vestfacaden baseres på en forældet rapport af Mackenzie med 2 byggefaser frem til MM III, hvor Hallager ønsker at omdatere den seneste. Endvidere er materialet fra »*The Unexplored Mansion*« (op. cit. 1972-73, s. 50 ff.) helt utilstrækkeligt inddraget i undersøgelsen. Som et af velhaverhusene i paladsets umiddelbare nærhed havde villaen sandsynligvis tilknytning til paladsadministrationen, og da udgravningen fandt sted fra 1967-72, kan den fungere som kontrol af de gamle paladsudgravninger. Byggeriet er begyndt i LM I; men den betydeligste og mest velhavende beboelse er fra LM II, ved hvis slutning den største ødelæggelse finder sted, efterfulgt i LM III A af endnu en brand. I LM III B derimod er beboelsen indskrænket og virker fattig; f. eks. er gulvene en lerstampning hen over den tidligere flisebelægning. Ligesom paladset har villaen en del hele LM III B-kar, hvis ikke just imponerende standard synes overensstemmende de to steder at dømme efter illustrationerne op. cit. fig. 43-46 og Hallager fig. 59; eet af karrene, som Hallager henviser til, har dog Linear B-tegn som bevis for fortsat

skriftkendskab, men ikke for administrativ virksomhed. Udgraverne opfatter »The Unexplored Mansion« som repræsentativ for hele Knossos-området og giver følgende karakteristik af dets LM III B-fase: »It would perhaps be an overstatement to say that the standard of occupation was now squalid, but it was certainly low«.

Sine gode sider til trods giver Hallagers arbejde grund til skepsis over for hans konklusioner. Jeg finder ikke hans dateringer af paladsets byggefaser og ødelæggelse sandsynliggjort, endsi­ge bevist, og uden en sammenligning med »The Unexplored Mansion« er en moderne undersøgelse af Knossos i mykensk tid ufuldstændig. Alene materialet herfra gør det vanskeligt at opfatte Knossos i LM III B som et administrativt centrum med en fortsat paladskultur.

Ingrid Strøm

I sin anmeldelse af min bog *The Mycenaean Palace at Knossos* har Ingrid Strøm klart markeret sit tilhørsforhold til den gruppe af forskere, som endnu fastholder den klassiske opfattelse af Knossos-paladsets kronologi. Den vigtigste følge af denne opfattelse er, at mykenerne i deres storhedsperiode efter en kortvarig besættelse af Knossos-paladset og Kreta for evigt skulle være fordrevet derfra, og at paladset efter en ødelæggelse i begyndelsen af det 14. årh. f. Kr. skulle have henligget som en slags »slumstormer-beboelse«.

De seneste års undersøgelser har dog antyd­et, at Kreta i det 14. og 13. årh. politisk og økonomisk har været domineret af mykenerne fra det græske fastland, og at der i denne periode må have eksisteret mindst ét palads med en mykensk konge og administration – sandsynligvis på Knossos. Hvis man som Ingrid Strøm er tilhænger af den klassiske opfattelse af Knossos-paladsets kronologi, må man vel som bl. a. John Chadwick tro, at der skulle findes et nyt administrativt centrum i Knossos på en endnu ikke identificeret lokalitet (*The Mycenaean World*. Cambridge 1976, s. 12 og s. 190).

Jeg er imidlertid ikke enig med Ingrid Strøm, og de forskere hun bygger på. I min bog har jeg argumenteret for, at den endelige ødelæggelse af det kendte Knossos-palads må omdateres, at paladset i det 14. og 13. årh. fungerede som et administrativt mykensk centrum for hele Kreta, samt at Linear B tavlerne fra Knossos har deres naturlige funktion i denne sammenhæng, og at de må dateres til det 13. årh. ligesom de tilsvarende tavler fra det græske fastland.

I sin anmeldelse har Ingrid Strøm hæftet sig ved tre punkter i min fremstilling, som hun især mener er angribelige. Det ene punkt fremhæves endog som et eksempel på, at »Hallagers oplysninger . . . ikke altid [står] for en nærmere prøvelse«. Stillet over for en så alvorlig påstand vil jeg gerne i korthed kommentere de tre synspunkter, som anfægtes af Ingrid Strøm. Lad mig starte, hvor hun slutter:

1. Det er allerede i indledningen til min bog gjort klart, at en behandling af de omfattende »moderne udgravninger« i Knossos-området lå uden for bogens rammer, idet formålet har været at tage stilling i en videnskabelig debat og undersøge kildematerialet til en datering af *paladsets* endeligt. Hertil har Sinclair Hoods undersøgelser i vestfløjen ikke kunnet bidrage med noget nyt.

De senere års udgravninger i »the Unexplored Mansion« kan *ikke*, som hævdet af Ingrid Strøm, »fungere som en kontrol af de gamle paladsudgravninger«. For det første har der ikke kunnet påvises nogen større brandkatastrofe i paladset i LM II perioden. For det andet gør udgraveren det klart, at der ikke er nogen parallel i III A ødelæggelsen: »It is tempting to link this early L.M. III A destruction with the disaster which finally overwhelmed the Palace, but the pottery from the mansion appears to be slightly earlier

in style» (*Archaeological Reports* 1972–1973, s. 59). Endelig må man for det tredje være meget fast forankret i den klassiske opfattelse, hvis man på denne baggrund kan tro på udgraverens forudindfattede mening om, at »the Unexplored Mansion« i III B perioden skulle kunne være repræsentativ for Knossos-paladset.

2. I sit første klagepunkt henviser Ingrid Strøm til et billede af et ikke afrenset flise-gulv i et forsøg på at betvivle, at dette er ubrudt. Dels har jeg anført, at billedet ikke kan bruges i denne sammenhæng – dels har Ingrid Strøm ganske overset udgraverens rapport, hvori han anfører, at flisegulvet strakte sig »continuously from the 4th to the 12th gallery« (*cit.* s. 17). Desuden hævdes det i anmeldelsen: »De gamle udgravninger i vestfløjen er ikke pålidelige«. Problemet er følgende: Af den hele keramik, som skal datere den endelige ødelæggelse, foreligger der fra Evans' udgravninger 2 vaser, hvoraf den ene er af tvivlsom datering og den anden af tvivlsom kontekst (s. 89). Imod dette foreligger der beskrivelser fra Kalokairinos' udgravninger af ca. 60 hele vaser, hvoraf de dekorerede med sikkerhed kan henføres til III B perioden, og de resterende med stor sandsynlighed til samme tid (s. 81–86). Vort kildemateriale tillader ikke nogen tvivl om, at Kalokairinos foretog sine udgravninger i vestfløjen.

Set på denne baggrund må resultaterne af Kalokairinos' udgravninger veje tungt, og en III B datering anses for den sandsynligste. Faistos-paladsets udgraver, Doro Levi, har også denne opfattelse, idet han i sin anmeldelse af min bog (*SMEA* XIX (1978), s. 256–259) netop skriver, at »der skal meget stærke argumenter til at vælte denne teori«. Sådanne argumenter kan jeg ikke se, at Ingrid Strøm har fremført.

3. Hvad angår fundene fra det 5. magasin, så refererer de blot til, at der sammen med de afbildede keramikskår er fundet fragmenter af, hvad Evans anså for at være paladsets seneste vægdekoration (i »Late Palace Style«). Dette dokumenteres med en side fra Evans' notesbog, hvori han giver skitser af nogle bemalede skår samt en optegnelse om »Fragments of wall painting border (late Palace style)«. Ingrid Strøm synes at mene, at det største af de af Evans tegnede skår skulle være et af disse fresko-fragmenter. En sådan antagelse er dog usandsynlig, da det motiv, som forekommer på skåret, aldrig findes som randdekoration på freskerne.

Erik Hallager

I anledning af ovenstående ønsker jeg at uddybe punkt 2 i min anmeldelse med et afsnit, som jeg udelod på grund af redaktionelle grænser for anmeldelsens længde.

S. 82 refererer Hallager Fabricius' rapport over Kalokairinos' udgravning, og efter den sætning, der slutter: »... Tongefässen und viele Scherben von Vasen gefunden, die der Finder selbst zu den alten Gebäude gehörig angesehen hat«, skriver han: »And he continues: »Unter den Gefässen stimmen die Meisten mit den Funden von Troja ... Mykenä, Tiryns ... überein«. Fabricius' fortsættelse lyder imidlertid således: »Mir war es leider nicht mehr möglich zu constatiren, wie die Stücke lagen, in welcher Tiefe jedes einzelne gefunden ist, was mit Sicherheit der älteren, was möglicherweise der späten, römischen Ansiedlung anzuschreiben ist«. Samme side refereres Fabricius' målgivelse for udgravningsområdet som »43,3×55 metres«, men Fabricius' sidste mål var »über 55 m«. Ifølge Fabricius' rapport finder Kalokairinos' vaser således lige så lidt en sikker tilknytning til paladsniveauet som et sikkert fundsted inden for området, mens en yderligere prøvelse af Hallagers oplysninger om kernen i hans undersøgelse giver følgende resultat: målt fra udgangspunktet, muren nord for tronsalskompleksets krumme mur, fører en længde af 55 m til 2 magasinrum sydligere end opgivet af Hallager, nemlig til rum A og dermed også til South Propylaeum, der ligesom området nord for tronsalen er et kendt LM III B-fundområde.

Hallager, hvis bog bør læses med kontrol af hans oplysninger, har intet bevis givet for de pågældende vasers tilknytning til magasinrumskomplekset med dets Linear B-tavler eller vestfløjens øvrige centrale del. En afklaring af Knossos' stilling i LM III B må afvente nye udgravningsresultater.

Ingrid Strøm

I anledning af ovenstående skal jeg ganske kort svare, at der intet findes hos Fabricius, som kan begrunde en mistanke om, at ca. 70 komplette minoiske vaser skulle kunne komme fra en i øvrigt ikke identificeret romersk bebyggelse. De 12 meget store forrådskar, *pithoi*, som udgjorde en del af vaserne, giver derimod fundet en meget fast tilknytning til paladsniveauet. Det område Kalokairinos gravede ville kun kunne nå til Sydpropylæerne og således mod syd dække »the Central Clay Area« (fig. 46), hvor vi med sikkerhed ved, at Evans senere fandt både LM III B keramikskår og Linear B tavler.

Efter endnu engang at have haft lejlighed til at kontrollere det primære arkæologiske kildemateriale i Knossos skal jeg desuden her korrigere Ingrid Strøms påstand om, at der skulle være to geometriske keramikskår i de forseglede LM III A depoter i Den lange Korridor. M. Popham skriver blot, at et skår ser geometrisk ud, men også, at det meget vel kan være et misbrændt minoisk skår, og det skår jeg afbilder i figur 10 m.t.h. er et minoisk pithos-fragment med indstemplede koncentriske cirkler.

Erik Hallager

Jacob Isager: Forum Romanum og Palatin. Odense, Universitetsforlaget 1977.

Jacob Isager præsenterer sin bog om Forum Romanum og Palatin som et oversigtsværk og arbejdsredskab såvel for den, der beskæftiger sig fagligt med monumenterne som for den interesserede Romfarer. Der er lagt vægt på topografi og historie med brug af talrige citater fra den antikke litteratur.

Stoffet afvikles i tre hovedafsnit. Først kommer en sammenhængende fremstilling af Forums udvikling fra ca. 600 f. Kr. til ca. 500 e. Kr. Dernæst behandles monumenterne enkeltvis. Det sidste afsnit giver en oversigt over bygningerne på Palatin. Et fyldigt appendix har Rom i den præurbane periode som emne. Bogen er til slut forsynet med forskellig støtte til læseren: en kort omtale af murtyper i romersk arkitektur, en årstalsliste over hovedpersoner og -begivenheder, en tidstavle over perioden 1400–575 f. Kr. og monumenterne på Forum, et kort glossar og et register. Det er i sig selv en præstation at fremstille det meget omfattende emne for afsnit I på kun 26 sider, inclusive illustrationsmateriale. Det lange tidsrum inddeles i fem perioder (600–387 f. Kr.; 387–200 f. Kr.; 200–50 f. Kr.; 50 f. Kr.–100 e. Kr.; sen kejsertid). Periodiseringen er velbegrundet – dog opfatter vel de færreste 2. årh. e. Kr. som en del af 'sen kejsertid'. Den store stofmængde giver en høj koncentration af oplysninger i teksten, men sprogbehandlingen letter presset. Fremstillingen er veldisponeret og dækkende, men man savner skitser af den politiske historie (f. eks. s. 21 nederst). I en række tilfælde må forf. nødvendigvis begrænse sig til meget forenkledte formuleringer af komplicerede sagsforhold; her må læseren være tilsvarende på vagt – som når klassicismen i augustæisk arkitektur forklares med, at håndværkerne var hentet fra Grækenland (s. 25). Afsnittet giver som helhed indtryk af større fortrolighed med det historiske og filologiske stof end med det arkæologiske; således kulminerer romersk beton- og teglstensarkitektur på s. 30 i 2.–3. årh. e. Kr., men på s. 32 først efter 300 e. Kr.

I afsnit II beskrives monumenterne 'emnevis'. Man savner en forklaring på forf.s overvejelser her, og man må til indholdsfortegnelsen for klart at kunne se, at det drejer